

Dvůr Františka Josefa I: ráj sociálních výhod?

The Court of Franz Joseph I: A Paradise of Social Benefits?

Barbora Řehořová

Anotace:

Esej analyzuje rozsah sociálních výhod poskytovaných zaměstnancům dvora císaře Františka Josefa I. Autorka zjišťuje, zda i oni v souladu s trendem druhé poloviny 19. století pracovali bez jistot a adekvátního sociálního zabezpečení. Platy řadových zaměstnanců byly nízké, zaměstnání u dvora však poskytovalo nadstandardní sociální zabezpečení. Služební byty se zařízením, levná strava, bezplatné lékařské ošetření, doživotní místo či společenská prestiž byly některými z výhod zaměstnání u dvora.

Klíčová slova / Keywords:

Dvůr – císař František Josef I. – sociální politika – druhá polovina 19. století – sociální výhody

Residence – Emperor Franz Josef I. – Social Politics – the Second Half of the 19th Century – Social Benefits

Úvod

Pro člověka žijícího v evropské společnosti 21. století je sociální zabezpečení takřka samozřejmostí. V 19. století však sociální jistoty nebyly standardem, naopak spíše vzácností. V souvislosti s habsburským arcidomem si lze proto položit otázky: Pracovali bez dlouhodobého zabezpečení základních sociálních potřeb také zaměstnanci, kteří pečovali o každodenní chod vídeňského dvora Františka Josefa I.? Vyplatilo se řadovým zaměstnancům z nízkých sociálních vrstev pracovat na císařském dvoře? Jak práce u dvora ovlivňovala postavení zaměstnanců ve společnosti? Lze sociální politiku dvora chápat jako předchůdce aktivit moderního sociálního státu? Jaké typy sociálních výhod poskytovalo zaměstnání u dvora?¹

K pochopení systému fungování dvora byla primárně použita monografie Martiny Winkelhoferové *Viribus unitis. Císař a jeho dvůr – nový pohled na Františka Josefa*,² která představuje proměny největšího a nejstaršího evropského císařského dvora od konce vlády Ferdinanda I. Dobrotivého do konce monarchie v roce 1918. Důležitý vhled do problematiky života u dvora poskytla také kapitola *Hofgesellschaft und Hofstaat* od Karin Schneider z devátého svazku díla *Die Habsburgermonarchie*

1 Esej je přepracovanou verzí obhájené seminární práce na předmět Sociální dějiny.

2 Martina WINKELHOFER, *Viribus Unitis. Císař a jeho dvůr*, Praha 2011.

1848–1918.³ Dalšími zdroji byla kapitola z knihy Otto Urbana *František Josef I.*, která pojednává o císařském dvoře, a rovněž informace obsažené v monografii Michaely a Karla Vocelkových *František Josef I. Císař rakouský a král uherský*.⁴ K bližšímu seznámení s dobovým kontextem posloužily články a monografie věnující se problematice sociální situace pracujících v 19. století.⁵

Pro komparaci sociálního zajištění byly použity také materiály zabývající se dvořany rodu Windisch-Graetzů a orlických Schwarzenbergů. Autorka bude v textu poukazovat na podobnosti či rozdíly mezi sociálními výhodami na šlechtických dvorech a v císařském dvorním státě, jak býval dvorní komplex ve Vídni často nazýván.

Text pracuje s pojmem „sociální výhoda“, jenž zastřešuje jakoukoliv formu výhod, které zlepšují sociální postavení či životní úroveň jedince či jeho rodiny. Jedná se také o ochranu před riziky, jako jsou nemoci, stáří či nezaměstnanost a zvýšení míry jistoty a stability. Tyto výhody jsou poskytovány zaměstnavatelem nad rámec stabilního finančního příjmu. Zohledňovány jsou také subjektivní výhody jako např. subjektivní projevy přízně ve formě darů či almužen.

Nástin sociální situace ve druhé polovině 19. století

Revoluce 1848 přinesla četné změny pro nižší vrstvy obyvatel (např. zrušení poddanství a patrimoniální správy) značící konec feudalismu.⁶ Reformy 50. let, mezi nimi např. centralizace státní správy, volební reformy či zřízení četnictva, ukazovaly na posun k modernějšímu státu. I přes modernizační snahy, jak píše Macháčová, v polovině století „pro většinu populace představovala práce obvykle stále jen těžkou málo produktivní dřinu bez kvalifikace a bez potřeby myšlení.“⁷ Industrializace v habsburské monarchii i ve druhé polovině 19. století probíhala pomaleji než např. v Anglii či Francii,⁸ na jejím území od konce 17. století postupně vznikaly manufaktury a továrny. To s sebou přineslo mj. nutnost určité kodifikace pracovního práva.

3 Karin SCHNEIDER, *Hofgesellschaft und Hofstaat* in: Ulrike HARMAT – Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX, Soziale Strukturen. Teilband 1, Von den feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1, Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution*, Wien 2010, s. 1327–1348.

4 Michaela VOCELKA – Karl VOCELKA, *František Josef. Císař rakouský a král uherský*, Praha 2017.

5 Jana MACHÁČOVÁ, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002; Ryszard TOMCZYK, *Prawo pracownicze w dobie industrializacji w monarchii habsburskiej*, *Historia Slavorum Occidentis* č. 1, 2016, s. 93–108.

6 Ulrike HARMAT – Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX, Soziale Strukturen. Teilband 1, Von den feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1, Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution*, Wien 2010, s. 265.

7 J. MACHÁČOVÁ, *Nástin*, s. 397.

8 Tamtéž, s. 391.

Druhou polovinu 19. století lze ve zkratce shrnout do několika základních bodů: sociální diferenciaci, továrny, masová urbanizace, špatné pracovní podmínky, nízké platy, dlouhá pracovní doba, dětská práce, žádná smluvní jistota. Jedná se o klíčové pojmy, o kterých pojednává většina prací věnovaných průmyslové revoluci. Přejít od agrární k industriální společnosti v rakouských zemích probíhal až do konce 80. let, alespoň pokud se sociální sféry týče, poté byl systém moderní industriální společnosti víceméně dotvořen.⁹ V poslední čtvrtině 19. století pozvolna rostla životní úroveň i u nižších vrstev, mizela masová bída a nouze, bohatství se však nadále koncentrovalo převážně v rukou vyšších vrstev (např. šlechty a podnikatelů).¹⁰

Pracovní podmínky zaměstnanců v 19. století se otiskly do vývoje pracovního práva. Základem pro úpravu vztahu mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem byl Všeobecný zákoník občanský pro německé dědičné země rakouské monarchie z roku 1811, který definoval základní rámec pracovní smlouvy – spíše osobního závazku zaměstnance bez garance mzdy, délky pracovní doby či ochranných práv.¹¹ Úprava tohoto zákoníku Živnostenským řádem (Gewerbeordnung) s platností od roku 1860 formálně kodifikovala pracovní poměry. Nadále umožňovala maximálně dvanácti až šestnáctihodinové pracovní dny, zakazovala dětskou práci do deseti let věku a stávky či kolektivní akce zaměstnanců. Také po nástupu Taaffeovy vlády bylo v 80. letech vydáno množství „sociálních zákonů“. ¹² Roku 1885 vstoupila v platnost novela živnostenského řádu, která snížila pracovní dobu na maximálně 11 hodin za den a zakázala práci v neděli. Během osmdesátých let došlo ke zlepšení podmínek pro zaměstnance zavedením zdravotního a úrazového pojištění.¹³ Dále byla např. zavedena živnostenská inspekce, která měla kontrolovat pracovní podmínky (zejména v továrnách). Navzdory legislativním snahám a dílčím reformám nebyla podle Tomczyka v monarchii nikdy plně realizována rovnováha mezi právy zaměstnanců a zájmy zaměstnavatelů.¹⁴

Z výše zmíněných ustanovení je patrné, že extrémně dlouhá pracovní doba byla běžná a panovaly náročné pracovní podmínky. Pokrok směřoval od center k periferiím, míra industrializace však byla regionálně silně diferencovaná, také rozdíly ve výši životní úrovně podle sociálních vrstev obyvatelstva byly značné. V polovině 19. století „velká část [obyvatelstva] stále bojovala o přežití s minimálním zabezpečením v nemoci nebo stáří z městské chudinské péče.“¹⁵ K postupnému zlepšování pracovních podmínek docházelo v posledních desetiletích 19. století také vlivem emancipace nižších vrstev a silícího dělnického hnutí. Zásadní změny, jako bylo

9 Tamtéž, s. 411.

10 Tamtéž, s. 411.

11 R. TOMCZYK, *Prawo pracownicze*, s. 172.

12 J. MACHAČOVÁ, *Nástin*, s. 417.

13 U. HARMAT – H. RUMPLER – P. URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie*, s. 376–377.

14 R. TOMCZYK, *Prawo pracownicze*, s. 187.

15 J. MACHAČOVÁ, *Nástin*, s. 99.

zavedení osmihodinové pracovní doby, však byly prosazeny až po pádu monarchie v jednotlivých nástupnických státech.

Nástup Františka Josefa I. a převzetí dvora

Po bouřlivých událostech revolucí abdikoval 2. prosince 1848 v Olomouci Ferdinand I. Dobrotivý a císařem se stal jeho synovec František Josef I. Osmnáctiletý císař před sebou měl vládu dlouhou necelých 68 let, vládl až do roku 1916, což z něj činí nejdéle vládnoucího rakouského monarchu.

Když mladý císař František Josef I. nastoupil na trůn, vládl na dvoře duch *ancien régime* a uspořádáním byl dvůr nadále reliktem 18. století.¹⁶ Jako příklad nedostatečné koordinace v rámci dvora lze použít požár, který v říjnu 1848, za vlády Ferdinanda I. Dobrotivého, zachvátil dvorní knihovnu. Dvořané a zaměstnanci, nemajíce žádný krizový scénář, jen nečinně přihlíželi, iniciativu tak museli převzít a zmatené zaměstnance zaúkolovat kolemjdoucí vídeňští občané.¹⁷ Mladý císař i jeho dvůr se postupem času museli adaptovat na nové podmínky. František Josef I. však byl, co se týče odpovědnosti za vlastní dvůr, celý život staromódním či tradičním panovníkem a patriarchou v pravém slova smyslu.¹⁸ Předchozí císař Ferdinand I. Dobrotivý abdikoval, měl tedy právo na vysokou apanáž a stále disponoval císařským majetkem. To svazovalo ruce jeho synovci, který akutně potřeboval finance na reformy a chod nákladného dvora. Otto Urban konstatoval, že Ferdinand svému synovci s trůnem nepředal ani jediný krejcar.¹⁹

Heslo Františka Josefa *Viribus Unitis* (spojenými silami) je možné považovat za určení směru (spojenými silami národů), kterým chtěl císař řídit nejen monarchii, ale i dvůr; spojenými silami zaměstnanců pod ochranou a dohledem „otcovské figury“ panovníka. Císař počítal s poslušností svých zaměstnanců, ti za odměnu mohli počítat s tím, že o ně a o jejich blízké bude postaráno.²⁰ I hlavy rodu Windisch-Graetzů a Schwarzenbergů považovaly své zaměstnance za členy velkého knížecího domu. Též mezi nimi panoval téměř otcovský vztah založený na důvěře.²¹

Do dvora Františka Josefa byly začleněny i dvory jednotlivých arcivévodů. Dvůr – srdce Vídně, živé místo neoddělené a neuzavřené od vnějšího světa a průchozí pro Vídeňany – byl však také samostatně fungující jednotkou („dvorním státem“²²).

16 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 35–37.

17 Tamtéž, s. 36.

18 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 73.

19 Otto URBAN, *František Josef I.*, Praha 1999, s. 71.

20 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 73.

21 Hannes STEKL – Marija WAKOUNIG, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 1992, s. 42.

22 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 70.

Tvořila jej soustava úřadů a služeb zajišťujících chod dvora. Panovnický dvůr ve Vídni byl pro obyvatele monarchie ztělesněním nimbu výlučnosti.²³

Dvůr zrcadlil *theatrum mundi*,²⁴ tedy velké jeviště světa, na němž lidé hrají své role v dramatickém příběhu – v tomto případě – s císařem jako autorem divadelního scénáře. Mezi členy dvora se počítaly nejrůznější skupiny zaměstnanců; vedle úředníků šlo také o dvorní a státní důstojníky, hudebníky, vychovatele, kněží, lovce, hasiče, komorníky, státníky, pradleny, švadleny či nádeníky. Co se šlechtické služby u dvora týče, je nutné zmínit, že formálně právně náleželi ke dvornímu státu jen zaměstnanci spadající pod jeden ze čtyř dvorních úřadů. Aristokraté zastupující, většinou spíše čestné, funkce na dvoře spadali přímo pod monarchu.²⁵ Tyto posty byly myšlené výlučně pro aristokraty. Jednalo se např. o osobní asistenty a pobočníky císaře.

Chod dvora kontrolovaly a řídily čtyři hlavní dvorní úřady: úřad nejvyššího hofmistra, nejvyššího komořího, nejvyššího maršálka a nejvyššího štolby. Toto rozdělení bylo zavedeno již v 16. století za vlády císaře Ferdinanda I.²⁶ Pod tyto úřady spadali zaměstnanci dvora: dvorní úředníci, důstojníci a livrejovaní sluhové, kteří tvořili nejpočetnější skupinu na panovnickém dvoře; jednalo se o sloužící a pomocný personál. Podle Urbana tvořilo dvůr čtyři až pět tisíc osob. Winkelhoferová uvádí počet „od majestátu až k nejnižšímu služebníkovi“ 1500 až 2000 lidí.²⁷

Je nutné brát v potaz skutečnost, že dvorní stát císaře byl mnohonásobně větší než ten šlechtický. Bavíme-li se o několika tisícovém vídeňském dvoře, je nasnadě, že bude jeho chod i reformování obtížnější než u středně velkých dvorů o velikosti 31 osob (s mnohými dalšími zaměstnanci na venkovských sídlech zaměstnaných např. v hospodářské oblasti), jaký měli ve druhé polovině 19. století Windisch-Graetzové.²⁸

23 O. URBAN, *František Josef*, s. 72.

24 Karin SCHNEIDER, *Hofgesellschaft und Hofstaat*, in: Ulrike HARMAT – Helmut RUMPLER – Peter URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX, Soziale Strukturen. Teilband 1, Von den feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1, Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution*, Wien 2010 s. 1327–1348, s. 1347.

25 H. STEKL, *Windisch-Graetz*, s. 198.

26 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1334.

27 O. URBAN, *František Josef*, s. 73; M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 9, podle autorky je na snaze, že se čísla tak radikálně liší, jelikož každý z autorů považoval za členy dvora jiné skupiny lidí.

28 H. STEKL, *Windisch-Graetz*, s. 134.

Reformy dvora: „Žádný císař před Františkem Josefem nezreformoval svůj dvůr tak nekompromisně“²⁹

Hrabě Karl Grünne,³⁰ který vedl dvůr, než císař jmenuje hofmistra (tedy do jara 1849), byl pověřen úkolem instituci reformovat. Přišel po důkladné analýze chodu a výdajů dvora s plánem správních a finančních opatření, která měla přestavět stovky let starý systém.³¹ Například po přezkoumání složení obyvatel dvorních bytů pro služebnictvo bylo zjištěno, že zde bydlí zcela cizí a s dvorem nijak nespojení lidé, kteří si pronajímali části bytů od zaměstnanců či vdov/vdovců po nich a po smrti svých bytných v bytě zůstali.³² Správa byla zastaralá a neadekvátní, dohled na pracovníky nedostačující. Reformy dvora byly nezbytné a rakouská monarchie navíc čelila nebezpečí bankrotu. Také dvůr proto musel snížit své náklady, jelikož byl financován ze státních prostředků. Podle Urbana činily jeho výdaje mezi lety 1848 a 1859 průměrně jedno procento všech státních výdajů, což odpovídalo 7,3 milionu zlatých;³³ po celou druhou polovinu 19. století dvorní rozpočet stoupal.³⁴

Kvůli nízkým platům si zaměstnanci neměli šanci našetřit do zásoby, zároveň docházelo k paradoxní situaci, poněvadž lidé na stejné pracovní pozici měli často odlišné výdělky, přestože měli stejný plat. Výše výdělku závisela na tom, kolik příspěvků či milodarů od císařské rodiny si dotyčný zvládl vyzískat.³⁵ Zvyklostí se stalo, že zaměstnanci dostávali od císařské rodiny spropitné za služby, které patřily do výkonu jejich práce.³⁶ Později personál začal „vyžadovat“ spropitné i od hostů, což vyústilo v mnoho stížností a jelikož žebrající dvořané velmi poškozovali vnější reprezentaci dvora, Grünne zakázal i tuto praxi.

Reformami byly sníženy náklady na chod císařského dvora a bylo možné zavádět opatření cílená na zlepšení sociální situace zaměstnanců. Dále byla zvýšena pravomoc nejvyššího hofmistra, který měl nadále představovat nejvýznamnější orgán u dvora.³⁷ Centrální role hofmistra je patrná i v organizaci účtů, neboť pod jeho pravomoc spadal dvorský platební úřad, a tedy i výdaje celého dvora.³⁸

Platy a penze zaměstnanců zůstávaly největšími výdaji dvora. Platová různost je patrná na příkladu zaměstnanců úřadu nejvyššího hofmistra. Sedmdesát (11 %)

29 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 128.

30 Karl Ludwig Grünne (1808–1894) byl rakouský generál a císařův generální pobočník, patřil k nejvlivnějším osobnostem prvního desetiletí vlády Františka Josefa (1848–1859), po prohrané válce v Itálii, již se účastnil jako jeden z generálů, v roce 1859 byl odvolán z důležitých funkcí a byla mu ponechána jen čestná funkce nejvyššího stolby.

31 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 39–41.

32 Tamtéž, s. 41.

33 O. URBAN, *František Josef*, s. 74.

34 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1334.

35 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 46.

36 Tamtéž, s. 45.

37 Tamtéž, s. 44.

38 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1335.

osob s nejvyššími příjmy vydělávalo stejně jako 164 (25 %) osob se středními a 413 (64 %) osob s nízkými příjmy. Z 664 zaměstnanců jich 229 vydělávalo méně než 300 zlatých ročně a patřilo tak do nejhůře placené skupiny. Jednalo se o uklízeče pokojů, vrátné, zahradníky, stříbrníky, zapalovače luceren, nosiče, sklepmistry, pokojské, hasiče atd.³⁹ Pro srovnání lze dodat, že mzdy kvalifikovaných dělníků v továrnách se na počátku 70. let pohybovaly v rozmezí 400 až 800 zlatých ročně.⁴⁰

František Josef zakazoval propouštění, při drobných prohřešcích – k nejčastějším problémům patřilo opilství⁴¹ – byli zaměstnanci přesunuti na nižší pozice. Výjimkou byly vážnější prohřešky (např. krádež či podvod), i v tomto případě však propuštění dostávali reference.⁴² Nejčastěji tedy končila služba u dvora penzionováním či smrtí, méně často dobrovolnou rezignací či propuštěním z vážných důvodů. Pro Grünneho nástupce, hofmistra Franze Lichtensteina (ve funkci 1849–1865), byl jediným možným omezením výdajů (týkajících se zaměstnanců) zákaz svateb pro livrejované sloužící, kterých na dvoře pracoval vysoký počet. Zákaz měl trvat do doby, než se počet zaměstnanců a jejich rodin sám zreguluje; zároveň měl prozatímně snížit náklady na péči o rodiny těchto zaměstnanců.⁴³ Toto omezení však nebylo ojedinělé, i na panství obou šlechtických rodů podléhaly sňatky zaměstnanců povolení od vrchnosti. V případě, že žadatel nebyl schopen finančně zabezpečit rodinu, povolení nebylo uděleno a žadatel musel se sňatkem počkat.

Po určité době služby (10 let) měli zaměstnanci dvora nárok na penzi, jejíž výše se odvozovala od délky služby, chování a věrnosti zaměstnance.⁴⁴ Plnohodnotné penze dosáhli zaměstnanci pracující 40 a více let. I na panství orlických Schwarzenbergů získali zaměstnanci nárok na starobní důchod po stejné době. Přesto, že penzijní fond byl zřízen již v poslední čtvrtině 18. století, čerpal primárně z příspěvků zaměstnanců a neměl dostatek kapitálu.

Dalším úsporným opatřením bylo nařízení ubytovávat svobodné mladé muže, zejména četné zaměstnance úřadu nejvyššího štolby, v kasárnách. Vedle snížení nákladů na ubytování mělo kasernování vést také k lepší kontrole nad zaměstnanci. I pro ty však bylo takové ubytování výhodné, jelikož zde byla zaměstnána žena na úklid a vaření. Nižší livrejovaní sloužící žili v obdobných podmínkách až do konce monarchie.⁴⁵

V rámci snahy o zefektivnění chodu dvora byl přeměněn i dvorní řád, a stejně tomu bylo i u Windisch-Graetzů, kteří se na začátku 50. let také snažili snížit výdaje a reformovat dvůr.⁴⁶ Podobně jako hrabě Grünne, i jejich centrální ředitel

39 Tamtéž, s. 1335.

40 Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996, s. 200.

41 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1339.

42 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 47 a 73.

43 Tamtéž, s. 51.

44 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1341.

45 Tamtéž, s. 1344–1345.

46 H. STEKL, *Windisch-Graetz*, s. 130.

Bernardt zavedl mnohá administrativní a finanční opatření. Dvůr rodu Windisch-Graetzů prošel restrukturalizací a centralizací, byly zavedeny lepší kontrolní mechanismy a nově formulovány kompetence pracovníku. Později, na začátku 70. let, byla uskutečněna také penzijní a platová reforma. Na rozdíl od vídeňského dvora se na panství Windisch-Graetzů zohledňoval individuální výkon zaměstnanců.⁴⁷

Po ustanovení dualismu již neměl konstituční monarcha František Josef I. volnost při řízení Rakouska-Uherska.⁴⁸ Bylo nutné, aby rozpočet dvora schválil parlament. Panovník tak přišel o výhradní právo rozhodovat nad financemi. Rozpočet dvora byl fixně stanoven na 10 let dopředu, stanovených 7 300 000 fl. však nestačilo a již v roce 1871 žádal nejvyšší hofmistr o navýšení o dalších 800 000 fl.⁴⁹ Nejvyšší hofmistr Konstantin Hohenlohe-Schillingsfürst, který byl ve funkci v období 1866–1896, byl pověřen seškrtáním dvorního rozpočtu, šetřilo se i na apanážích členů habsburského arcidomu, jež byly zredukovány o 25 procent.⁵⁰ Tyto sumy tvořily čtvrtinu až třetinu všech dvorních výdajů.⁵¹

Hohenlohe vedl podle Winkelhoferové císařský dvůr do nové doby, zároveň byl císařovou oporou více než 30 let,⁵² zvýšil výkonnost této instituce a zahájil druhou modernizační vlnu. Za Hohenloheho éry byla uvedena v platnost platová reforma: Všichni zaměstnanci byli rozděleni do platových tříd, i sloužící dostávali moderní plat, a vyplácet příplatky a příspěvky tak přestalo být nutné. Další pozitivní změnou bylo zavedení penzijního fondu, který měl v budoucnu díky úrokům z postupně ukládaných peněz sám financovat penze zaměstnanců – kvůli pádu monarchie se do tohoto stádia dvůr nedostal.

Jak píše Wakounigová a Stekl, „*reprezentativní životní styl šlechty a pragmatická modernizační opatření stály v diametrálním protikladu*“⁵³ a nejvyšší hofmistři či ředitelé panství snažící se reformovat dvory svých nadřízených neměli snadný úkol.

Povinnosti a výhody zaměstnanců

Žadatelé o místo museli být mladší čtyřiceti a starší čtyřiaadvaceti let,⁵⁴ museli mít spolehlivého ručitele a nejlépe i doporučující dopis. Příbuzní neměli být přijímáni na stejné pozice. Po zkušební době složili přísahu, zavázali se v ní zejména k věrnosti císaři a jeho domu a k dodržování předpisů. Po složení přísahy byli považováni za

47 H. STEKL, *Windisch-Graetz*, s. 130.

48 M. VOCELKA – K. VOCELKA, *František Josef I.*, s. 182.

49 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1334.

50 M. VOCELKA, *František Josef*, s. 184.

51 O. URBAN, *František Josef*, s. 70.

52 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 19–20.

53 H. STEKL, *Windisch-Graetz*, s. 133.

54 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1339.

plnohodnotné členy dvora.⁵⁵ Dvorní taxa, tedy obnos, který platil každý pracovník přijatý ke dvoru a který činil cca třetinu ročního platu, byla roku 1852 pro nejnižší postavené a nejhůře placené zaměstnance zrušena. Toto opatření ulehčilo finanční situaci nově příchozích, kteří do té doby museli první rok služby vyžít z nedostačujícího příjmu.

Zaměstnanci museli počítat s určitými pravidly a restrikcemi spojenými se životem u dvora. Život zaměstnanců dvora nebyl rozdělen na práci a volný čas, dvorní zaměstnanec byl vždy ve službě a musel se chovat důstojně a tak, aby nepošpinil císařský dům. Dlouhodobý neuspořádaný život mohl být důvodem k propuštění.⁵⁶ Vedle mnoha výhod, o kterých bude pojednáno v dalších odstavcích, měli dvorští zaměstnanci také povinnosti a museli dodržovat určitá pravidla. Bylo po nich vyžadováno respektování církevních svátků, zároveň byly určeny přísné morální směrnice a stanovena úřední mlčenlivost. Povinné očkování všech zaměstnanců mělo zamezit rozšíření nemoci na dvoře. Existovaly také předpisy pro jednotlivé profese, např. pro kočí, jak se mají chovat na kozlíku.⁵⁷ Dále nesměli být zaměstnanci např. členy tuzemských ani zahraničních tajných organizací.

Již výše zmíněné omezení svateb livrejovaných sloužících zavedené roku 1849 stanovovalo, že jen polovina zaměstnanců určité profese smí být sezdaná. Konkubinát byl oficiálně nepřipustný, část zaměstnanců však prakticky neměla jinou možnost než žít v nelegitimním partnerství.⁵⁸ Při obdržení povolení ke svatbě např. ve čtyřiceti letech bylo běžné, že pár již měl několik dětí, nařízení se obcházela a dvůr pak byl nucen připlácet.⁵⁹ Omezení svateb bylo roku 1867 zrušeno, jen pro zaměstnance úřadu nejvyššího štolby platilo nadále. Pro císařský dvůr pracovalo velké množství kočí, pečovateli o koně, myčů vozů a dalšího livrejovaného služebnictva, jednalo by se tedy o velký výdaj. Roku 1872 byl zákaz alespoň zmírněn.⁶⁰

Platy u dvora byly oproti normě nízké, přesto zde byla práce žádaná. Jak je to možné? O zaměstnání zde byl zájem nejen díky prestiži práce pro císařskou rodinu, ale zejména kvůli sociálním a materiálním výhodám. Před platovou reformou byly mzdy sice nízké, ale přidávaly se k nim rozličné milodary a mimořádné příplatky od císařské rodiny – žádosti o hmotnou podporu císař neodmítal.⁶¹ Přestože by si např. kuchaři či komorníci vydělali u bohatých rodin více, zpravidla od dvora neodcházel, protože podle Winkelhoferové jim mohl bezpečně a doživotní zaměstnání spolu se sociálním zabezpečením celé rodiny nabídnout pouze dvůr.⁶²

55 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 84.

56 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1340.

57 Tamtéž, s. 1340.

58 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1346.

59 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 91.

60 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1347.

61 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis* s. 73.

62 Tamtéž, s. 78.

Jelikož u výplat nebyla zohledňována inflace, zůstala nejnižší platová skupina zaměstnanců odkázána na zvláštní příspěvky či almužny.⁶³ Nejspíše proto byl založen roku 1854 sociální fond pro jejich podporu. Vedle platu však zaměstnanci získávali i právo na byt se zařízením, což pro řadové zaměstnance znamenalo základní nábytek, pro vyšší úředníky dokonce i možnost vybírat si z dvorního mobiliáře. Příbytek byl k dispozici pro každého zaměstnance i jeho rodinu. Při rozdělování bytů se přihlíželo k mnoha faktorům: Prostory v přízemí (připomínající spíše sklepy) se propůjčovaly svobodným mužům, pro větší rodiny byly k dispozici byty o více místnostech etc. Přestože byl počet bytů omezený a poptávka převyšovala nabídku, našel dvůr nakonec v některém z domů blízko areálu Hofburgu ubytování pro každého – nebo mu vyplatil příspěvek na nájemné, tzv. příbytečné, rovnající se třetině ročního platu.⁶⁴ V bytě bylo možné (po schválení) ubytovat rodinné příslušníky ve finanční či zdravotní nouzi. Ve Vídni panovala těžká bytová krize. V prvních letech vlády Františka Josefa stouply nájem v hlavním městě dokonce o více než 50 procent.⁶⁵ I o malé byty se dělilo více rodin, proto bylo možné služební byt považovat za luxus a zároveň velkou výhodou práce u dvora.

Každá bytová jednotka dostávala dřevo na topení. Na dvoře začala fungovat dvorní lékárna, která za malý obnos či zcela zdarma (podle situace daného zaměstnance) poskytovala léky a lékařskou pohotovost. Podle Winkelhoferové se v této době jen zcela výjimečně o lékařské ošetření prostého sluhy či dělníka staral zaměstnavatel.⁶⁶ Bylo také možné zakoupit si poukazy na stravu, které se získávaly na týden a z velkorysých porcí byl zaměstnanec schopen nakrmit rodinu kvalitními potravinami, rodiny s malými dětmi dostávaly navíc např. příděly mléka.⁶⁷

Jak ovlivňovala práce u dvora postavení zaměstnanců ve společnosti? Touha žít ve Vídni, která byla podle Macháčové velmi silná zejména u středních vrstev,⁶⁸ mohla být považována za jeden z faktorů obliby dvorské služby u této části obyvatel. Stejně tak jako hlavní město přitahovalo svými platy a pracovními příležitostmi vandrující z celé monarchie,⁶⁹ lákalo ve Vídni zaměstnání u dvora svou prestiží a jistotou. Úředníci vídeňského dvora se těšili velké vážnosti, všem dvorským zaměstnancům byly vedle sociálních výhod záviděny jejich uniformy.⁷⁰ Dvorští zaměstnanci byli považováni za privilegované ve vlastní vrstvě, jelikož směli sloužit císaři.⁷¹ Obdobně se těšili respektu i zaměstnanci knížete Schwarzenberga, který

63 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1339.

64 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 85.

65 Tamtéž, s. 74.

66 Tamtéž, s. 88.

67 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 88.

68 J. MACHÁČOVÁ, *Nástin*, s. 413.

69 P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů*, s. 188.

70 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 76.

71 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1348.

od nich očekával loajálnost a bezchybné vystupování na veřejnosti, také oni od něj mohli očekávat pomoc.⁷²

V Hofburgu vznikla také dvorní školka, protože bylo běžné, že se prací u dvora živily i ženy (např. jako pradleny) a dvojí příjem zlepšoval rodinnou finanční situaci. Děti nemohly být při velkém provozu na prostranstvích u Hofburgu ponechány bez dohledu, proto o ně celodenně pečovaly školské sestry. Školka měla vlastní pokladnu, do které přispívaly členky habsburského arcidomu a ze které se pořizovaly např. kabáty pro děti z nejméně bohatších rodin.⁷³

Vzhledem k tomu, že zaměstnanci dvora dostávali palivo a stravu prakticky zadarmo, byli chráněni před znehodnocením svých (nízkých) platů inflací.⁷⁴ Sociálně-ekonomické výhody zahrnovaly dále sirotčí či vdovský důchod pro pozůstalé po zaměstnancích dvora. Penze byla nízká, ale vedle státních zaměstnanců byli zaměstnanci císařského, schwarzenberského i windisch-graetzského dvora jedni z prvních, kdo tuto výsadu dostal. Penze byly nejprve zaváděny pro státní úředníky a jejich rodiny a odvíjely se od délky služby. Po 10 letech služby vznikal nárok na pobírání penze v hodnotě 40 % výplaty, po 40 letech měl úředník ve druhé polovině 19. století nárok na plnou penzi.⁷⁵ Úředníci však také odváděli určité procento svých výdělků do penzijního fondu. Částečná penze se přiznávala i vdovám po úřednících. Podobně tomu bylo také na vídeňském dvoře, většina zaměstnavatelů však zaváděla penze až na přelomu 19. a 20. století. Penze znamenala jistotu, která podle Vošahlíkové vyrovnávala případné jiné nevýhody úřednické profese. V mnoha profesích bylo ke konci 80. let zaváděno sociální pojištění zaměstnanců, avšak zabezpečení ve stáří či v případě invalidity nebylo jednotně zavedeno.⁷⁶

Pro děti zaměstnanců platilo přednostní přijímání do zaměstnání u dvora, což bylo i pro dvory výhodné, neboť děti získávaly zkušenosti od rodičů a od dětství jim byla vštěpována loajalita k císaři. Obzvláště děti prostých zaměstnanců u dvora zůstávaly.⁷⁷ Například u Schwarzenbergů pocházeli uchazeči o zaměstnání nejčastěji z rodin, jejichž členové v knížecích službách již působili.⁷⁸

Podle Winkelhoferové představovala sociální síť na dvoře téměř ráj ve srovnání s obvyklými dobovými pracovními a životními podmínkami řadových dělníků.⁷⁹ Pro vysloužilé zaměstnance byla vedle penze velmi důležitá hlavně možnost zůstat ve služebním bytě i po skončení aktivního období. Jednalo se o nezvykle velkorysou

72 Alena, HRNČÍŘOVÁ, *Orliční Schwarzenberkové a jejich úřednictvo mezi léty 1848 a 1948*. České Budějovice 2013. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Filozofická fakulta, s. 39–43.

73 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 134.

74 Tamtéž, s. 89.

75 VYSKOČIL, Aleš, *C. K. úředníkem ve zlatém věku jistoty*, Praha 2009, s. 139.

76 P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů*, s. 204–205.

77 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 82.

78 A. HRNČÍŘOVÁ, *Orliční Schwarzenberkové* s. 40.

79 M. WINKELHOFER, *Viribus unitis*, s. 74.

nabídku – staří žebráci a žebračky, kteří si nemohli dovolit nájem, byli v této době ve Vídni běžnou záležitostí.⁸⁰ Každý zaměstnanec měl nárok na zaopatření během života, ale i na důstojný pohřeb a na zaopatření rodiny, která po něm zůstala. Právo na byt či příspěvek na bydlení však podle Schneider zanikalo smrtí zaměstnance a pozůstalí často nebyli schopni platit nájem.⁸¹ Císař si byl vědom složité situace pozůstalých, byla proto zaváděna krátkodobá opatření (např. milodary v době vysoké inflace), avšak o reformu zaopatření vdov a vdovců po dvorních zaměstnancích se neusilovalo.⁸² Pro zlepšení situace pozůstalých vznikl např. roku 1854 institut pro podporu vdov a vdovců po zaměstnancích úřadu nejvyššího dvorního štolby.

Závěr

S ohledem na zmíněné výhody je možné říci, že místo na dvoře Františka Josefa znamenalo nejen pro úředníka, ale i pro nosiče dřeva jistotu, která v 19. století nebyla běžná. Zaměstnání u dvora bylo obvykle doživotní, penze či péče o nemocné a osiřelé byly na dvoře během vlády císaře Františka Josefa dostupné v nadstandardní kvalitě. Služba u dvora sice nebyla nijak dobře placená, sociální výhody a jistota místa i zabezpečení pro blízké však nízký plat vyrovnaly. Prakticky nikdo proto dvůr neopouštěl, a i kvalifikovaní zaměstnanci, kteří by ve šlechtických rodinách mohli získat vyšší platy, na svých místech zůstávali, jelikož jim poskytoval doživotní jistotu. I dvory dvou zmíněných šlechtických rodů, Schwarzenberků a Windisch-Graetzů, nabízely určitou míru stability a sociálních výhod, stejně tak i prestiž práce pro vysoké šlechtice.

V kontextu složitých a měnících se sociálně-ekonomických podmínek v rámci druhé poloviny 19. století se jistota místa ukazuje jako velmi důležitý faktor. Také společenská prestiž, kterou zaměstnanci dvora disponovali, byla jednou z výhod práce pro panovnický dvůr. Práce u dvorů se jeví jako nadprůměrně výhodná, co se sociálního zabezpečení týče. Tři zmíněné dvory mají mnohé výhody společné: služební byt, dřevo na otop, zlevněné potraviny či vařená strava, penze, uniformy, přednostní zaměstnání pro děti, podpora jejich vzdělávání, sirotčí či vdovský důchod a další. Oproti schwarzenberskému a windisch-graetzskému dvoru nabízelo zaměstnání u císařského dvora několik dalších výhod, například dvorní lékárnu, bezplatnou školku, ošetření doktorem i pro nejnižší vrstvy. Co na vídeňském dvoře naopak chybělo, byl systém odměn na základě výkonnosti a dobře odvedené práce, který je možné najít u Windisch-Graetzů i Schwarzenbergů. Finanční motivace mohla zlepšit výkonnost zaměstnanců císařského dvora.

80 M. WINKELHOFFER, *Viribus unitis*, s. 87.

81 K. SCHNEIDER, *Hofgesellschaft*, s. 1343.

82 Tamtéž, s. 1344.

Lze tedy dvorní stát a jeho snahy na poli péče o zaměstnance chápat jako předchůdce zaopatřovacích mechanismů moderního sociálního státu? Tento typ státu, stejně jako dvůr Františka Josefa, zajišťuje alespoň minimální jistoty, ochranu před sociálními riziky, dostupné vzdělání, zdravotnictví či sociální péči. Oproti dvoru má sociální stát právní zakotvení a nefunguje na bázi redistribuce příjmů. Aktivita vídeňského dvora v oboru sociálního zabezpečení a péče o zaměstnance lze označit za jakýsi předstupeň snah moderního sociálního státu.

Jistoty byly nadprůměrné, nevztahovaly se jen na zaměstnance samotné, ale i na jejich blízké. Dlouhé 19. století přineslo mnoho změn, vyvíjel se i panovnický dvůr, který prošel za 68 let vlády Františka Josefa I. přeměnou z nemoderní bankrotující instituce v instituci moderní a prosperující. Během vlády Františka Josefa se životní úroveň zaměstnanců dvora několikanásobně zvýšila, a i dvůr samotný se dočkal potřebných reforem a restrukturalizace. Bylo by zajímavé sledovat další vývoj dvora, kdyby nepadla monarchie, dá se předpokládat, že by se sociálně-ekonomické, ale i kulturní výhody ještě rozšířily.

Resumé:

This study analyses the system of social benefits afforded to employees of the imperial court of Emperor Franz Joseph I of Austria, situating this case within the broader context of labor relations and social conditions in the Habsburg Monarchy during the second half of the 19th century. The analysis addresses the question of whether the court personnel experienced similar levels of instability, low wages, and lack of institutional protection as did most wage laborers of the period. In accordance to literature, the author states that, despite relatively low salaries, employment at court was marked by exceptional stability and an extensive network of social advantages. These included access to furnished accommodation (often retained post-retirement), inexpensive meals, free medical care, eligibility for widow's and orphan's pensions, and lifelong job security. In addition to material benefits, considerable social prestige was associated with service at court. The essay concludes that this system represented an advanced form of employer-provided social protection, significantly surpassing the standards commonly available to workers in the wider labor market of the time.

Bc. Barbora Řehořová vystudovala sdružené bakalářské studium historie a germanistiky, je ve druhém ročníku magisterského studia se zaměřením na české moderní a soudobé dějiny. Jejím badatelským zájmem jsou dějiny 2. poloviny 19. století v habsburské monarchii, konkrétně se zabývá německojazyčnou kulturou a spolky v českých zemích.